

1

Η παγκόσμια κρίση*

1.1 Χαρακτηριστικά της κρίσης. Γενικά

Η ανθρωπότητα έχει πράγματι βιώσει στο παρελθόν, είτε σε ένα κοινωνικο-ιστορικά τοπικό, είτε ακόμη και σε ένα ευρύτερο σε έκταση επίπεδο, διαφόρων ειδών κρίσεις. Σε μία σχεδόν εξαντλητική παρουσίαση, θα μπορούσαμε να αναφέρουμε: τις διαφόρων ειδών κοινωνικές και πολιτικές κρίσεις, τις επαναστάσεις και τους πολέμους, τις υγειονομικές και τις οικονομικές κρίσεις, τις επιστημολογικές, ιδεολογικές, θρησκευτικές, πολιτισμικές και εκπαιδευτικές κρίσεις, την κλιματική κρίση όπως και τις επισιτιστικές κρίσεις (που αποτελούν επίσης μέρος του τεράστιου προβλήματος του υπερπληθυσμού), αλλά και τις κρίσεις ταυτότητας, τις ηθικές κρίσεις και τις κρίσεις αξιών, γενικότερα, που θα μπορούσαν συχνά, αν όχι πάντα, να θεωρηθούν το αποσαθρωμένο υπόστρωμα για την εμφάνιση όλων των φαινομενικά άλλης φύσεως κρίσεων. Πέρα από τις κρίσεις αυτές, θα ήταν παράληψη αν δεν αναφέραμε και την κρίση, εντελώς βέβαια διαφορετικής μορφής, και αυτής της ίδιας της σύγχρονης φυσικής και της θετικής, γενικότερα, επιστήμης, μία κρίση που κάλλιστα θα μπορούσε να χαρακτηριστεί κρίση των θεμελίων της, και η οποία μεταφέρεται, εν μέρει, και στο πιο εφαρμοσμένο πεδίο της, αυτό της τεχνοεπιστήμης (θα ήταν ωστόσο ιδιαίτερα δύσκολο, και έξω ασφαλώς από τα ενδιαφέροντα του παρόντος βιβλίου, να αναφερθούμε πιο λεπτομερειακά στο ζήτημα της κρίσης της σύγχρονης φυσικής επιστήμης).

* Εισήγηση –που παρουσίασα στις 22 Φεβρουαρίου 2024, ως προσκεκλημένος ομιλητής στην Ελληνική Φιλοσοφική Εταιρεία (ΕΦΕ)– κατάλληλα αναθεωρημένη, για την παρουσίασή της εδώ ως κεφάλαιο βιβλίου.

Παρενθετικά και διευκρινιστικά, ας μου επιτραπεί να αναφέρω, ότι: «Με τον όρο εξάλλου *τεχνοεπιστήμη* (*Techno-science, Techno-wissenschaft*) εννοείται το ενιαίο, συνολικό εγχείρημα επιστήμης και τεχνολογίας, που στη σύγχρονη και μετανεωτερική μας εποχή έχει πλέον μετατοπίσει το κέντρο βάρους του προς την πλευρά της εφαρμοσμένης γνώσης και της τεχνικής, τεχνικοποιώντας σχεδόν πλήρως την επιστήμη και απογυμνώνοντάς την σημαντικά από τη θεωρησιακή σκέψη και τον επιστημονικό αναστοχασμό, μεταλλάσσοντάς την, κατ' αυτόν τον τρόπο, σε έναν αντιπαραγωγικό και αντικοινωνικό, εν τέλει, *επιστημονισμό* και σε μια καταστροφική *τεχνοκρατία*. Υπό την έννοια αυτή, η *τεχνοεπιστήμη*, ως όρος, αποκτά την ιδιαίτερη σημασία της κατά την μετανεωτερική εποχή, από τη δεκαετία, δηλαδή, του '80 και μετά. Ο διαχωρισμός αυτός της επιστήμης σε καθαρή, θεωρησιακή επιστήμη και σε τεχνοεπιστήμη – με το γιγαντισμό και την ανεξέλεγκτη πορεία της τεχνοεπιστήμης, ως τα επακόλουθά της – δεν έγινε, βέβαια, ερήμην της καθαρής επιστήμης και της επιστημονικής κοινότητας που τη διακονεί» (Μαρκόπουλος 2014: 17 & 2018: 135). Ωστόσο, όπως και στο παρόν βιβλίο ενίοτε θα συμβαίνει, ο όρος αυτός χρησιμοποιείται επίσης και δίχως τη σύγχρονη αρνητική αυτή νοηματοδότησή του, εκφράζοντας απλά, κατά έναν ουδέτερο αξιολογικά τρόπο, το κοινό συνθετικό εγχείρημα επιστήμης και τεχνολογίας.

Η σύγχρονη επομένως πλανητική κρίση, δεν θα μπορούσε να χαρακτηριστεί με αποκλειστικό τρόπο, καθώς παρουσιάζει πρωτόφαντα χαρακτηριστικά μίας γενικευμένης πολύπλευρης κρίσης, που δεν αποτελεί μια τυχαία απλώς σειρά διαδοχικών, ανεξάρτητων μεταξύ τους κρίσεων, αλλά περιλαμβάνει, για πρώτη φορά στην ιστορία της ανθρωπότητας, όλες σχεδόν τις κατά καιρούς ξεχωριστές κρίσεις, συμπλεγμένες σε μια κατάσταση ύψιστης, και συνακόλουθα απροσπέλαστης πολυπλοκότητας και μελλοντικής διακινδύνευσης της πορείας του ανθρώπου πάνω στη Γη.

Στο κεφάλαιο αυτό θα προσπαθήσω να φωτίσω κάποιες ξεχωριστές, χαρακτηριστικές εκφάνσεις της σύγχρονης πλανητικής κρίσης – μέσα και από μία σύντομη κριτική, φαινομενολογική τους προσέγγιση – αναδεικνύοντας συγχρόνως την πρωτόγνωρη ιδιαιτερότητά της, τις αμφισημίες, τις αντιφατικότητες και την πολυπλοκότητά της, όσο και τον, για πρώτη φορά στην ανθρώπινη ιστορία, ενδεχόμενο μοιραίο της χαρακτήρα.

Πράγματι, η κρίση που αντιμετωπίζουμε σήμερα, ιδιαίτερα μετά το τέλος της δεκαετίας του '80, στην αποκαλούμενη και μετανεωτερική εποχή, διαφέρει ουσιαστικά από τις προαναφερθείσες ξεχωριστές κρίσεις, τόσο λόγω του μεγέθους και της έντασής της, όσο και της πλανητικής της έκτασης – καθόσον είναι όχι μόνο έντονα αισθητή σε τοπικό επίπεδο, σε διάφορα κράτη, αλλά παρουσιάζει και τα χαρακτηριστικά μιας παγκόσμιας βίωσής της. Διαφέρει επίσης λόγω της συγχρονικότητας των διαφόρων, διαφορετικής φύσεως κρίσεων, και της, ως και εκ τούτου, πολυπλοκότητάς της, καθώς – για πρώτη ίσως φορά στην ιστορία της ανθρωπότητας – περιλαμβάνει κατά συμπλεγματικό τρόπο όλες σχεδόν, όπως ήδη προαναφέρ-

θηκε, τις κατά καιρούς ξεχωριστές κρίσεις. Ένα ακόμη άλλωστε στοιχείο που τη διαφοροποιεί, και στο οποίο θα αναφερθούμε στη συνέχεια, είναι η αμφισημία και η αντιφατικότητα των εννοιών της, που σίγουρα επίσης συμβάλλει στη σύγχυση μέσων και σκοπών, ιδεών και αξιών, ερμηνευτικών και κριτικών προσεγγίσεων αλλά και στοχοθεσιών.

Αναφερόμαστε επομένως σε μια κρίση καθολικευμένης φύσεως, την οποία, όπως όλα δείχνουν, αδυνατεί να αντιμετωπίσει η ανθρωπότητα, σε ένα παγκοσμίως, επίσης για πρώτη φορά, τόσο ρευστό γεωπολιτικό και γεωστρατηγικό πλαίσιο υψηλής όσο και επικίνδυνης κινητικότητας· μέσα σε ένα πολιτισμικά πολυσχιδές, συγχρόνως όμως και παγκοσμιοποιημένο πλανητικό σκηνικό, απουσία μάλιστα κάποιων σημαντικών σταθερών και κοινώς αποδεκτών κανόνων «παιχνιδιού».

1.2 Τα σημαντικότερα χαρακτηριστικά της παγκόσμιας κρίσης

Για τη σκιαγράφηση μιας πρώτης μεγάλης και πιο λεπτομερειακής εικόνας της κρίσιμης, από κάθε άποψη, κατάστασης στην οποία βρίσκεται πρωτόγνωρα, και ενδεχομένως μοιραία βυθισμένη η σύγχρονη ανθρωπότητα, θα απαριθμήσω εδώ, κάπως πιο λεπτομερειακά σε σύγκριση με όσα σχετικώς προανέφερα, τα πιο σημαντικά κατά την άποψή μου χαρακτηριστικά που συνθέτουν, με την έντονη, ταυτόχρονη παρουσία τους, αυτήν την πλανητικά πρωτόγνωρη κρίση. Αυτά είναι:

- α) η αύξηση του αριθμού και της πολεμικής ισχύος των γεωπολιτικά και γεωστρατηγικά ηγεμονικών κρατών, και το πυρηνικό τους οπλοστάσιο,
- β) ο υπερπληθυσμός, η έλλειψη όσο και ο τρόπος διαχείρισης των ενεργειακών πηγών και των πρώτων υλών, το πρόβλημα του νερού και η επισιτιστική κρίση, η κλιματική αλλαγή, οι απειλητικές πανδημίες και η κλιματική μετανάστευση,
- γ) η πολύ σημαντική υποχώρηση, εξασθένιση ή και, ενίοτε, εξαφάνιση, σε παγκόσμιο επίπεδο, της ουσιαστικής ανθρώπινης ελευθερίας, με τη σχεδόν πλήρη υποκατάσταση, και συχνά υπονόμηση της πολιτικής από την κοινωνικά ανάληπτη χρηματιστηριακή οικονομία και την τεχνοκρατούμενη γραφειοκρατία και σκέψη, αλλά και με τη συνακόλουθη ηλεκτρονική και διαδικτυακή παρακολούθηση, επιτήρηση και ανθρώπινη ποδηγέτηση,
- δ) η δυσχέρεια αλλά και εν πολλοίς ουσιαστική ανικανότητα των κοινωνικών επιστημών να συμβαδίσουν επιστημολογικά και να ανταπεξέλθουν, ερμηνευτικά, προληπτικά και θεραπευτικά, στη ραγδαία και ανεξέλεγκτη ανάπτυξη της τεχνοεπιστήμης και των πολύπλευρων, ιδιαίτερα ευεργετικών, όσο όμως και επίφοβων επιτευγμάτων της (συμπεριλαμβανομένων και των Νέων Τεχνολογιών, της τεχνητής νοημοσύνης και της ρομποτικής), αλλά και στη διαρκώς αυξανόμενη πολυπλοκότητα της προς αντιμετώπιση πραγματικότητας,
- ε) συναφώς επίσης, όσο και συμπληρωματικά προς το δ), οι επιστημολογικές και πραγματολογικές, ευρύτερα, δυσχέρειες στην κριτική θεώρηση και τη διαύγαση της πληθώρας των διακινούμενων εννοιών και των ανέλεγκτων πλη-

ροφοριών, όπως, τελικώς, και στην αναζήτηση της αλήθειας του πραγματικού, ιδιαίτερα στην τεράστιας πολυπλοκότητας παραπλανητική μετανεωτερική εποχή των fake news και της αποδόμησης,

- στ) η βαθύτατη κρίση θεμελίων της ηθικής σκέψης (ethical theory) και της ηθικής πράξης (moral practice), στη σύγχρονή μας –κατ’ εξοχήν αποδομητική, σχετικιστική, ατομικιστική, ωφελμιστική και πραγματιστική– μετανεωτερική εποχή της απουσίας των μεγάλων αφηγήσεων, της ταχυκυκλοτούρας και της εμμονής σε μια ανούσια, εφήμερη, ρηχή προσέγγιση και αξιολόγηση του ανθρώπινου βίου και της πραγματικότητας γενικότερα,
- ζ) η παγκοσμίως σχεδόν πιστοποιούμενη υποβάθμιση έως και εξάλειψη των ανθρωπιστικών σπουδών και αξιών, με τη συνακόλουθη έλλειψη μιας ουσιαστικής παιδείας και εκ-παίδευσης, με τον παιδευτικό ρόλο να έχει μεταβιβαστεί στα ΜΜΕ, τα κινηματογραφικά έργα και τις διάφορες τηλεοπτικές σειρές (αρκετές ασφαλώς από τις οποίες, ευτυχώς δηλαδή, επιτελούν και ένα αποδεκτό παιδευτικό έργο), στο ανεξέλεγκτο διαδίκτυο και στα ηλεκτρονικά παιχνίδια, και τέλος,
- η) η, συνακόλουθα με τα προαναφερθέντα, όλο και πιο έντονη απουσία ενεργών διανοουμένων –που θα μπορούσαν να δράσουν, με τον ιδεολογικά ελεύθερο από κομματικές και οικονομικές δεσμεύσεις, αναλυτικό, διαυγαστικό όσο και διαλεκτικά συνθετικό τους λόγο– ενημερωτικά και ίσως προληπτικά και θεραπευτικά.

Όπως χαρακτηριστικά σημειώνει ο Edgar Morin, εκφράζοντας μία σημαντική συνειδητοποίηση που έκανε τη δεκαετία του 1990: «Το διαστημόπλοιο Γη προωθείται από τέσσερις ανεξέλεγκτες κινητήριες δυνάμεις: την επιστήμη, την τεχνολογία, την οικονομία και το κέρδος, καθεμιά από τις οποίες διέπεται από μια ακόρεστη δίψα: τη δίψα για γνώση (επιστήμη), τη δίψα για δύναμη (τεχνολογία), τη δίψα για κατοχή και τη δίψα για πλούτη. Οι επιπτώσεις τους είναι αμφίσημες», και όπως διατείνεται ο Γάλλος φιλόσοφος και ομότιμος διευθυντής ερευνών στο Εθνικό Κέντρο Ερευνών της Γαλλίας (CNRS), οι δυνάμεις αυτές μπορεί να οδηγήσουν σε αλυσιδωτές καταστροφές, που αν και πολύ πιθανές, αυτό «δεν σημαίνει αναπόφευκτες και δεν αποκλείει τη δυνατότητα μιας αλλαγής πορείας» (Morén 2016: 34 και 13, αντίστοιχα)¹.

1. Ο Edgar Morin δεν παραλείπει βέβαια να επισημάνει τις ευεργετικές εκφάνσεις και εφαρμογές των κινητήριων αυτών δυνάμεων, τονίζοντας ωστόσο και τις εγγενείς τους αμφισημίες, όπως για παράδειγμα της επιστήμης και της τεχνολογίας, με την παραγωγή όπλων μαζικής καταστροφής, η πρώτη, και την καθυπόταξη του ανθρώπου, η δεύτερη. Πβ. σχετικώς, Έντγκαρ Μορέν (2016), *Ο Δρόμος για το μέλλον της ανθρωπότητας*. Μτφρ. Θεόδωρος Παραδέλλης, Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου.

1.3 Η αμφισημία και η αντιφατικότητα των εννοιών και της ιστορικής εξέλιξης

Για να εξάρω την ιδιάζουσα, σύγχρονη αντιφατικότητα της κοινωνικο-ιστορικής εξέλιξης του ανθρώπου, την αμφισημία των εννοιών και των εκφάνσεών της, που αποτελούν ουσιαστικά χαρακτηριστικά της πλανητικής μας πορείας, αλλά και τη διαρκώς αυξανόμενη πολυπλοκότητα του πραγματικού, ως ένα εγγενές στοιχείο της σύγχρονης καθολικευμένης αυτής κρίσης, θα ήθελα να επισημάνω, και από τη θέση αυτή, τα εξής:

Ποτέ άλλοτε ο άνθρωπος δεν πάλεψε, στην μακραίωνη ιστορία του, τόσο συνειδητά, μεθοδικά και έντονα, σε ατομικό και συλλογικό επίσης επίπεδο, αξιοποιώντας σε όλους τους τομείς της δραστηριότητάς του την υψηλή του επιστημοσύνη και την τεχνολογική του δημιουργικότητα και εφευρετικότητα, ως εκφάνσεις της ανθρώπινης αριστείας, για να χάσει τελικά, σε όλα τα επίπεδα, ό,τι ακριβώς, με τόσο σθένος και τόσο ζήλο επεδίωκε: την προσωπική του ελευθερία, και πολύ περισσότερο τη δυνατότητα διασφάλισης, σε συλλογικό, κοινωνικοπολιτικό και οικονομικό επίπεδο, της πολιτικής κυρίως ελευθερίας του, ως ελευθερίας του πολιτικώς θεωρείν και πράττειν, αλλά και της καταστατικά εδραιωμένης πολιτικής του αυτονομίας. Κι εδώ έχουμε, για μία ακόμη φορά, ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα της τόσο εμφανούς, πλέον σήμερα, όσο και εγγενούς αντιφατικότητας των πραγμάτων και της εξέλιξης της ανθρώπινης ιστορίας.

Η κοινωνικο-ιστορικά, γνωσιολογικά όσο και φαινομενολογικά εδραιωμένη καταστατική συνύφανση της πλανητικής αυτής κρίσης με μια, από κάθε άποψη, τόσο έντονα εμφανιζόμενη και εμπειρικά βιωμένη αμφισημία και αντιφατικότητα των πραγμάτων, των συμβάντων, και γενικότερα των κάθε είδους εκφάνσεων του πραγματικού, είναι επομένως ένα ακόμη επίσης φαινομενολογικό χαρακτηριστικό αυτής της πρωτόγνωρης κρίσης, που ακολουθείται συνήθως από ιδεολογικές συγχύσεις, όπως και τη σύγχυση μέσων και σκοπών.

Για να γίνω ακόμη πιο σαφής, αναφορικά με τις έννοιες της αμφισημίας και της αντιφατικότητας, αλλά και με τον εγκλωβισμό του σύγχρονου ανθρώπου μέσα στα ίδια τα αξιέπαινα, κατά τα άλλα, επιτεύγματά του, θα αναφερθώ σε μία πολύ εύστοχη σχετική σύγκριση που έκανε, τη δεκαετία του '80, ο πολύ γνωστός τότε στη Γερμανία καθηγητής Ψυχιατρικής και Νευρολογίας, αλλά και δημοσιογράφος, Hoimar von Ditfurth. Ο Γερμανός διανοούμενος είχε τότε αναφερθεί στο χαρακτηριστικό παράδειγμα της κολλώδους μυγοπαγίδας, μίας εύκολης μεθόδου που ακόμη και σήμερα θα μπορούσαμε ίσως να τη συναντήσουμε, σε ορισμένες περιοχές της χώρας μας. Για να απαλλαγούμε λοιπόν από τις ενοχλητικές μύγες, κρεμάμε από κάπου ψηλά μια λεπτή, χάρτινη ή πλαστική σπειροειδή ταινία, που την έχουμε ολόκληρη επαλείψει συνήθως με μέλι. Οι μύγες, καθώς κολλάνε και πιάνονται πάνω στην ταινία, προσπαθούν να απελευθερωθούν –χρησιμοποιώντας τη δική τους «λογική»– με συνεχή επαναλαμβανόμενα τινάγματα. Τι πιο «λογικό» για μια μύγα!

Εμείς όμως, τεχνοεπιστημονικά διαφωτισμένοι, οφείλουμε να γνωρίζουμε, ότι όσο πιο συχνά και έντονα πάλλεται η «αδαής» μύγα, αισθανόμενη ενστικτωδώς ότι αυτό θα την απελευθερώσει, τόσο πιο έντονα εγκλωβίζεται σε έναν θανάσιμο φαύλο κύκλο, αφού όλο πιο συχνά και ισχυρά προσκολλάται, έτσι, πάνω στην ταινία, μια που με τις κινήσεις της αυτές αυξάνεται και η συχνότητα αλλά και η ένταση με την οποία όλο και μεγαλύτερη, κάθε φορά, επιφάνεια του σώματός της και των φτερών της έρχεται σε επαφή με το μέλι.

Κατά τον ίδιο λοιπόν τρόπο, κι εμείς οι άνθρωποι, όσο πιο δυναμικά, επίμονα αλλά και δίχως φρόνηση, σωφροσύνη και μέτρο, όπως και χωρίς τους αναγκαίους κοινωνικοπολιτικά ρυθμιστικούς μηχανισμούς, προσπαθούμε να προχωρήσουμε στην τεχνοεπιστημονική μας ανάπτυξη, αποσκοπώντας στην προσωπική και συλλογική μας ελευθερία και ευημερία, τόσο δυστυχώς πιο ισχυρά εγκλωβιζόμαστε – με τον άφρονα, κοινωνικά ανεξέλεγκτο και αγοραία ποδηγετούμενο τρόπο, που ατομικιστικά αλλά και συλλογικά λειτουργούμε – σε έναν φαύλο κύκλο επίφοβων καταστάσεων υψηλής καταστροφικής και αυτοκαταστροφικής ενδεχομενικότητας.

Σε ένα πιο θεωρητικό επίπεδο, όπως άλλωστε και βιβλιογραφικά τεκμαίρεται, οι ιδέες της προόδου – που δεν είναι γραμμική, ούτε συνεχής και συσσωρευτική – αλλά και της ανάπτυξης, είναι επίσης έντονα αντιφατικές, και η εγγενής σύζευξη προόδου, οπισθοδρόμησης και παρακμής, ή ακόμη και ομαλής εξέλιξης και κρίσης, προκύπτει δυστυχώς ως μία απαράβατη, φιλοσοφικά και κοινωνικο-ιστορικά εδραιωμένη αναγκαιότητα. Πρόκειται για την αναγκαιότητα μιας εγγενούς ενότητας αντιθετικών καταστάσεων και εννοιών, όπως και μιας συνθετικής διαλεκτικής τους σχέσης, που προβάλλουν κατ' αυτόν τον τρόπο ως η ακατάλυτη ουσία της πραγματικότητας, της κίνησης της ιστορίας, και γενικότερα του *είναι* και του *γίνεσθαι*. Αναντίρρητα άλλωστε, το γίνεσθαι, η πραγματικότητα αυτή, ενέχει καθ' εαυτό τον *ον* (*das Seiende*) και το *μη-ον*, το *είναι* (*das Sein*) και το *μη-είναι*, το *είναι* και το *μηδέν*².

Πράγματι, περισσότερο άλλωστε από ποτέ, ο χρόνος του *είναι* εμφανίζεται σήμερα να είναι συγχρόνως ένας χρόνος πολλαπλών, πολύπλοκα αλληλοσυσχετιζόμενων θετικών όσο και ιδιαίτερα επικίνδυνων για την ανθρωπότητα αρνητικών εκφάνσεων της όλο και πιο έντονα εμφανιζόμενης πολυπλοκότητας του πραγματικού· ένας χρόνος μεγάλης προόδου, αλλά και οπισθοδρόμησης και παρακμής, ομαλής πορείας όσο και κρίσεων. Είναι στην ευθύνη του ανθρώπου να ελαχιστοποιεί με τις επιλογές και τις πράξεις του, τα διαστήματα φθοράς και να αυξάνει τη συχνότητα και τα διαστήματα της ουσιαστικής δημιουργίας.

2. Βλ. E. Morin, αυτόθι, σσ. 25-45. Επίσης, πβ. Ζαν-Πωλ Σαρτρ (2007), *Το είναι και το μηδέν*. Μτφρ. Κωστής Παπαγιώργης, Αθήνα: Παπαζήσης. Για το ιδιαίτερου φιλοσοφικού ενδιαφέροντος αυτό ζήτημα, απλώς ενδεικτικά και εντελώς ελλειπτικά, παρατίθεται εδώ, σύμφωνα με τον Σαρτρ, ότι «για να υπάρξει άρνηση μέσα στον κόσμο και για να μπορούμε, κατά συνέπεια, να διερωτηθούμε για το *είναι*, θα πρέπει το μηδέν να έχει δοθεί κατά κάποιο τρόπο, [...] το μηδέν θα πρέπει να έχει δοθεί στην καρδιά του *είναι*», σσ. 74-75.